

21ο Συνέδριο Εμπορικού Δικαίου

Κράτος και Αγορά:

Η Ελληνική περιπέτεια

Ιωάννα - Σαπφώ Πεπελάση

ipepelasis@aueb.gr

1. Η σημασία της ιστορίας

Θα ήθελα να ξεκινήσω με μια φράση του J.M. Keynes: «Για να κατανοήσουμε το παρόν και μπορέσουμε να αλλάξουμε το μέλλον, είναι χρήσιμο να μελετάμε το παρελθόν». Και, αφού τονίσω ότι το παρελθόν δεν επαναλαμβάνεται αλλά διδάσκει, θα ήθελα να δούμε για μια στιγμή έναν πίνακα του Τιτσιάνο, του σπουδαίου Ιταλού ζωγράφου του 16ου αιώνα. Πρόκειται για την «Αλληγορία της Σωφροσύνης», όπου υπάρχει η ρήση «Ex praeterito praesens prudenter agit ni futura(m) actione(m) deturpet». Δηλαδή: *Το παρελθόν διδάσκει στο παρόν σωφροσύνη, για να μην τεθεί σε κίνδυνο το μέλλον.*

Σε εποχές κρίσης, οι άνθρωποι στρέφονται περισσότερο στο παρελθόν, αλλά, συνήθως, ανασκάπτουν μόνο τις περιόδους κρίσεων. Αυτό όμως ενέχει κάποιον κίνδυνο, καθώς μπορεί να οδηγήσει σε στρεβλώσεις και εσφαλμένες ερμηνείες. Το πιο σωστό είναι, με αφορμή την κρίση, να επιχειρούμε τη διερεύνηση των γενικών τάσεων στη μακρά ιστορική διάρκεια, η οποία περιέχει τόσο περιόδους κρίσεων και στασιμότητας όσο και φάσεις επέκτασης της οικονομίας. Αυτό ακριβώς θα επιχειρήσω και εγώ σήμερα.

2. Η σχέση κράτους και αγοράς είναι ένα θέμα που έχει προκαλέσει και συνεχίζει να προκαλεί έντονο ενδιαφέρον στη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα. Συχνά, κράτος και αγορά θεωρούνται ένα δίπολο με αντικρουόμενα συμφέροντα, όπου ο ένας χώρος λειτουργεί κατ' ανάγκη εις βάρος του άλλου και, επομένως, κάθε κοινωνία πρέπει να επιλέξει μεταξύ κράτους και αγοράς. Ωστόσο, στην πράξη, το ένα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το άλλο. Σήμερα όλο και περισσότερο αναγνωρίζεται στην ακαδημαϊκή κοινότητα ότι οι δύο αυτοί χώροι –που μπορούμε να τους περιγράψουμε ως θεσμούς– ιστορικά αλληλοεπηρεάζονται εξελισσόμενοι, ενώ υφίστανται μεταξύ τους και συνέργειες.

Η συνύπαρξη και διάδραση δεν είναι πάντα εύκολη υπόθεση, καθώς τα όρια μεταξύ αυτών των δύο θεσμών μεταβάλλονται στη διάρκεια του χρόνου: άλλοτε τείνουμε προς μεγαλύτερο κράτος και άλλοτε προς μικρότερο.

Ο ρόλος του κράτους στην οικονομία άλλαξε σημαντικά στη διάρκεια του 20ού αιώνα και είναι λογικό να υποθέσουμε ότι θα αλλάξει ακόμα πιο ριζικά στη διάρκεια του 21ου. Το ερώτημα-κλειδί είναι προς τα πού θα αλλάξει. Θα συνεχιστεί η τάση προς απελευθέρωση και όλο μικρότερο κράτος, που ξεκίνησε στα τέλη του 20ού αιώνα, ή θα επανέλθουμε στην εποχή μετά την κρίση του 1931-33 και ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, όπου, κάτω από την επιρροή του Κεϋνσιανισμού, είχαμε μεγαλύτερη άμεση συμμετοχή του κράτους σε σχέση με πριν; Ένα μεγάλο ερώτημα που τίθεται είναι πώς η παγκοσμιοποίηση θα επηρεάσει τις εθνικές κρατικές πολιτικές και ειδικότερα την οικονομία. Μήπως θα δημιουργηθεί μια νέα τάξη πραγμάτων και πολιτικής οικονομίας, κάτι εντελώς διαφορετικό, που όμως θα περιέχει και περισσότερα στοιχεία παγκόσμιας διακυβέρνησης; Πιθανό, αλλά δεν είμαστε ακόμα σε θέση να πούμε

και πολλά γι' αυτό. Οι ιστορικοί δεν είμαστε μάντεις, μπορούμε ωστόσο να διατυπώσουμε κάποιες εικασίες.

3. Γιατί βιομηχανική πολιτική;

Το θέμα *κράτος και αγορά* έχει πολλές πτυχές και η βιομηχανία αποτελεί μια προέκταση της αγοράς. Και εδώ τίθεται το ερώτημα: Αξίζει σήμερα να επικεντρωνόμαστε στο θέμα *βιομηχανική πολιτική* και στη σχέση του κράτους με τη βιομηχανία, εφόσον έχουμε πλέον περάσει στη μεταβιομηχανική εποχή στη Δύση;

Η απάντηση είναι καταφατική, επειδή στις χώρες με ισχυρές οικονομίες, όπως η Γερμανία και η Γαλλία, η βιομηχανία παραμένει μια σταθερή αξία. Κι αυτό, γιατί ο συγκεκριμένος τομέας επιδρά στην αύξηση της παραγωγικότητας σε άλλους τομείς και σε ολόκληρη την οικονομία. Η βιομηχανία ήταν και θα παραμείνει κινητήριος μοχλός και καρδιά της οικονομικής ανάπτυξης, γιατί οι υψηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ προϋποθέτουν, αφενός, έναν βιομηχανικό πυρήνα με υψηλή ανταγωνιστικότητα και, αφετέρου, την «εκβιομηχάνιση» των υπόλοιπων κλάδων της οικονομίας, όπως π.χ. η γεωργία και οι υπηρεσίες. Τέτοια παραδείγματα μίξης βιομηχανίας με άλλους κλάδους είναι η «βιομηχανία του περιβάλλοντος», ο κλάδος της υγείας, η βιομηχανία της ψυχαγωγίας, όπως και αυτή του αθλητισμού. Και όλες αυτές οι δραστηριότητες γίνονται όλο και πιο σημαντικές στις σύγχρονες οικονομίες.

Ειδικότερα, σε χώρες όπως η Ελλάδα, που είναι ανοικτές οικονομίες με μικρό πληθυσμό και, επομένως, μικρή αγορά, η ανάγκη στήριξης της βιομηχανίας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Και αυτό για τρεις λόγους:

1. Η Ελλάδα ανήκει στην ομάδα των αργοπορημένων χωρών στο πεδίο της οικονομικής ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης. Είναι γνωστό από την ιστορία ότι, σε τέτοιες περιπτώσεις, για να επιτευχθεί σύγκλιση χρειάζεται ένα ισχυρό κράτος. Κι αυτό, επειδή υπάρχουν όχι μόνο ατελείς αγορές, αλλά και αντιστάσεις του *status quo* ως προς τον εκσυγχρονισμό.
2. Η εκβιομηχάνισή της ήταν σύντομη και ρηχή.
3. Η αποβιομηχάνισή της ξεκίνησε προτού ακόμα ολοκληρωθεί η μετάβαση της χώρας σε μια ώριμη βιομηχανική οικονομία.

4. Βιομηχανική πολιτική: Θεωρία και ιστορία

Καταρχάς, ας ορίσουμε τη *βιομηχανική πολιτική*. Με τον όρο αυτόν εννοούμε κάθε είδους κρατική δράση που έχει επιπτώσεις στη βιομηχανία. Στην επιστημονική βιβλιογραφία, ο όρος βιομηχανική πολιτική περιλαμβάνει την επιλεκτική παρέμβαση υπέρ της βιομηχανίας (π.χ. δασμοί σε εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα, οικονομική ενίσχυση επιλεγμένων κλάδων ή και συγκεκριμένων επιχειρήσεων με φορολογικά μέτρα, επιδοτήσεις και άλλες μορφές ευνοϊκής μεταχείρισης).

Η κρατούσα επιστημονική άποψη στη Δύση είναι ότι οι αγορές λειτουργούν αποτελεσματικά, ενώ οι επιλεκτικές κρατικές παρεμβάσεις βλάπτουν την ευημερία του συνόλου της κοινωνίας. Πολλοί αναγνωρίζουν, ωστόσο, ότι είναι θεμιτή η άσκηση βιομηχανικής πολιτικής στην περίπτωση που υπάρχει αποτυχία της αγοράς (*market failure*), αλλά η πολιτική αυτή δεν πρέπει να είναι μόνιμη.

Η θεωρία και η ιστορία δεν συμπίπτουν. Τα βασικά διδάγματα, αν στραφούμε στη μακρά ιστορική διάρκεια για την Ευρώπη, είναι τα εξής:

- Πρώτον, στη διάρκεια του 20ού αιώνα, οι άμεσες παρεμβάσεις του κράτους μέσω της άσκησης βιομηχανικής πολιτικής, και όχι η πλήρης ελευθερία των αγορών, υπήρξε ο κανόνας και όχι η εξαίρεση. Αυτό, παραδόξως, ίσχυε ακόμα και στη δεκαετία του 1980, όταν, ενώ η Ευρωπαϊκή Κοινότητα υποστήριζε όλο και περισσότερο τον ανταγωνισμό και την απελευθέρωση των αγορών, οι εθνικές πολιτικές στη βιομηχανία παρέμεναν παρεμβατικές. Μόνο στη Βρετανία και τη Γαλλία παρατηρούμε μια ριζική μετατόπιση των ορίων μεταξύ κράτους και αγοράς υπέρ της τελευταίας.
- Δεύτερον, ένα γενικευμένο φαινόμενο είναι ότι οι πόλεμοι, όπως και η προετοιμασία για πολέμους ή οι οικονομικές κρίσεις, είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του ρόλου του κράτους στην οικονομία.
- Τρίτον, κάθε έθνος εμφανίζει σταθερά μερικά βασικά χαρακτηριστικά στη βιομηχανική του πολιτική, τα οποία δεν αλλάζουν στη διάρκεια του χρόνου, παρά την ευρωπαϊκή ενοποίηση και παρά τις όποιες αλλαγές σημειώνονται στο ιδεολογικό πεδίο. Έτσι, κάθε χώρα έχει και τη δική ιδιομορφία. Θα επανέλθω σε αυτό το σημείο πιο κάτω.

5. Η περίπτωση της Ελλάδας

Το ελληνικό κράτος ιδρύθηκε το 1830 κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση με το δυτικό έθνος-κράτος. Η δημιουργία διοικητικής μηχανής και βασικών άυλων και υλικών υποδομών έπρεπε να ξεκινήσει από το μηδέν. Επίσης, ο βαθμός εκχρηματισμού της οικονομίας ήταν πολύ χαμηλός και η οικονομία της αγοράς υποτυπώδης, καθώς κυριαρχούσε η ιδιοκατανάλωση και οι ανταλλαγές σε είδος.

Στη μακρά διάρκεια, με σημείο εκκίνησης το 1830, ο θεσμός του κράτους και ο θεσμός της οικονομίας της αγοράς εξελίχθηκαν, σε διάδραση ο ένας με τον άλλο.

Η Ελλάδα, σε διάστημα μικρότερο των δύο αιώνων, εξελίχθηκε από μια φτωχή αγροτική περιφέρεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε μια από τις πλουσιότερες χώρες του πλανήτη. Μάλιστα, τα τελευταία 60 χρόνια, η ελληνόκτητη ναυτιλία είναι πρώτη δύναμη στον κόσμο. Πριν από το ξέσπασμα της σημερινής κρίσης, οι σύγχρονοι ιστορικοί μιλούσαν για «ελληνικό θαύμα».

Το «θαύμα» αυτό είχε βασιστεί κυρίως στις υπηρεσίες και όχι στη βιομηχανία, καθώς, από την άποψη του ποσοστού συμμετοχής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ, η Ελλάδα δεν έφθασε ποτέ το επίπεδο των ώριμων βιομηχανικών οικονομιών. Η εκβιομηχάνιση ήρθε αργά στην Ελλάδα, δηλαδή τον 20ό και όχι τον 19ο αιώνα, εκδηλώθηκε αποσπασματικά, σε δύο κύματα (το ένα το 1922-1938 και το δεύτερο το 1965-1974) και ήταν ρηχή, δηλαδή η αποβιομηχάνιση ξεκίνησε πριν καν ολοκληρωθεί η εκβιομηχάνιση. Το υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής της μεταποίησης στο ΑΕΠ, που έφθανε το 20,2%, σημειώθηκε το 1974 και ήταν χαμηλό σε σχέση με την κορύφωση της μεταποίησης στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες την παραμονή της έναρξης της αποβιομηχάνισης.

Κατά τη διαδρομή αυτή, ποιος ήταν ο ρόλος της βιομηχανικής πολιτικής;

α. Η κληρονομιά της προ του Β' Παγκοσμίου πολέμου εποχής.

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, παρά τα κάποια βήματα οικονομικής προόδου, η Ελλάδα παρέμενε μια βιομηχανικά καθυστερημένη χώρα. Το κράτος δεν κατέβαλλε συνειδητή προσπάθεια στήριξης της βιομηχανίας, όπως σε άλλες –περισσότερο ή και λιγότερο προηγμένες– ευρωπαϊκές χώρες. Δηλαδή, δεν υπήρχε αυτό που ονομάζουμε *βιομηχανική πολιτική*.

Ωστόσο, επειδή για δημοσιονομικούς λόγους το κράτος στράφηκε στη δημιουργία δασμολογίου, παρείχε παρεμπιπτόντως προστασία από τον διεθνή ανταγωνισμό στην αναδυόμενη ελληνική βιομηχανία. Το δασμολόγιο αναμφίβολα ευνοούσε την εγχώρια ζήτηση για ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα και, συνεπώς, υποβοήθησε τουλάχιστον τη δημιουργία επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας, κάτι που είναι γενικά δύσκολο σε μια μικρή χώρα. Όμως ακόμα και αυτό το θετικό στοιχείο εν μέρει αναιρούνταν εξαιτίας μιας συμφυούς αντίφασης: για εισπρακτικούς και πάλι λόγους, η χώρα ήταν διαιρεμένη σε ένα εθνικό σύστημα εσωτερικών διοδίων, διαπύλιων τελών και κοινοτικών φόρων, με συνέπεια τη διάσπαση της αγοράς και την ενθάρρυνση περιφερειακών βιομηχανο-βιοτεχνικών μονάδων μικρού μεγέθους.

Εδώ ας ανοίξουμε μια παρένθεση. Η επιβολή διεθνούς εποπτείας το 1898, αν και καταγράφηκε ως εθνική ντροπή, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αύξηση της προσφοράς κεφαλαίων για επενδύσεις στη βιομηχανία. Μέσω της επιτήρησης στα δημοσιονομικά, της εξυγίανσης του νομίσματος και της απελευθέρωσης της ΕΤΕ από τον άχαρο ρόλο του ταμιά ενός αδηφάγου κράτους, ο έλεγχος αυτός επέτρεψε να δημιουργηθεί η –άγνωστη σε πολλούς από εμάς– εντυπωσιακή οικονομική πρόοδος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα.

Ο μεσοπόλεμος, περίοδος αποκλιμάκωσης και στη συνέχεια προσωρινής ανατροπής της παγκοσμιοποίησης, υπήρξε σταθμός για την ελληνική βιομηχανία. Ο δείκτης παραγωγής παρουσίασε σημαντική άνοδο (με το 1928 = 100 ως έτος βάσης), από 70,5 το 1922, εκτινάσσεται στο 164,2 το 1938. Τότε, επίσης, διευρύνεται η σύνθεση της παραγωγής και αναπτύσσονται νέοι κλάδοι, όπως η τσιμεντοβιομηχανία, καθώς και άλλες δραστηριότητες έντασης κεφαλαίου/τεχνολογίας, όπως η χημική βιομηχανία και η φαρμακοβιομηχανία. Σε αυτή την περίοδο η χώρα έζησε τη μεγαλύτερη ως τώρα πρόκληση. Με τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922, η Ελλάδα βρίσκεται σε κατάσταση έκτακτης εθνικής ανάγκης. Ακολουθεί ένα κύμα μεταρρυθμίσεων (όπως η διανομή της αγροτικής γης), ενώ το 1927-28 υλοποιείται ένα πακέτο νομισματικής σταθεροποίησης και τραπεζικής μεταρρύθμισης κάτω από την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών. Επίσης, με ξένα βασικά κεφάλαια γίνονται σημαντικά έργα υποδομής και κοινής ωφέλειας, που ενίσχυσαν εμμέσως την επέκταση της οικονομίας της αγοράς.

Μέσα σε αυτό το σύνθετο νέο περιβάλλον αναδύεται και μια εμβρυώδης βιομηχανική πολιτική. Για πρώτη φορά, το δασμολόγιο κινείται συνειδητά προς την προστασία της «νεογέννητης», ουσιαστικά, βιομηχανίας. Υιοθετούνται, επίσης, φοροαπαλλαγές και επιδοτήσεις για επενδύσεις σε αυτήν, με αποτέλεσμα τη δημιουργία πολλών νέων επιχειρήσεων, οι οποίες όμως δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν σε όρους ελεύθερης αγοράς. Με τη διεθνή κρίση του 1931, το κράτος, εμπνεόμενο από αντίστοιχα μέτρα άλλων ευρωπαϊκών χωρών, δίνει ορισμένα κίνητρα για συγχωνεύσεις, με στόχο την ενίσχυση του εξορθολογισμού των επιχειρήσεων. Εντούτοις, δεν επιτυγχάνεται η μείωση του τεχνολογικού ελλείμματος της βιομηχανίας, σε σχέση με την αντίστοιχη της δυτικής Ευρώπης. Μάλιστα, το έλλειμμα έγινε ακόμα πιο εμφανές, διότι το ίδιο

το κράτος, στο πλαίσιο μιας πολιτικής αποφυγής της νομισματικής αποσταθεροποίησης λόγω της διεθνούς κρίσης, απαγόρευσε στις ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις να εισάγουν εργαλεία και μηχανήματα, εκτός και αν επρόκειτο για αντικατάσταση φθαρμένου εξοπλισμού.

Τέλος, υπήρξε αδυναμία να ακολουθήσει η Ελλάδα σε επαρκή βαθμό την τάση ανάπτυξης εγχώριας πολεμικής βιομηχανίας, που επικράτησε στη δυτική Ευρώπη προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930.

Τι κληροδότησε, λοιπόν, η εποχή προ του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου;

- Μεγάλο κράτος, αλλά αδύναμο και με αντιφατική πολιτική.
- Μικρή σε μέγεθος αγορά, εξαρτημένη από την κρατική προστασία.

Μια νέα εποχή γεννιέται

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος υπήρξε μια μεγάλη τομή. Στο τέλος του η Ελλάδα ήταν μια κατεστραμμένη χώρα. Το 1945 η βιομηχανική παραγωγή βρισκόταν στο ένα τρίτο του προπολεμικού της επιπέδου. Το Σχέδιο Μάρσαλ (1947-52) πρόσφερε σημαντικά ποσά για τις αμυντικές ανάγκες και την ανασυγκρότηση της χώρας, μέσω έργων ηλεκτροδότησης, τηλεπικοινωνιών και συγκοινωνιών.

Αρχικά, η Αμερικανική Αποστολή Βοήθειας στην Ελλάδα είχε σχεδιάσει ένα πακέτο ουσιώδους στήριξης της βιομηχανίας. Όμως, λόγω της απουσίας περιβάλλοντος ελεύθερης αγοράς, θεωρήθηκε πως η διάθεση σημαντικών κεφαλαίων στη βιομηχανία θα αποτελούσε σπατάλη των πόρων. Μάλιστα, η αντίθεση των ΗΠΑ απέναντι στο status quo ήταν τόσο έντονη, ώστε ακόμα και μετά τη λήξη του Σχεδίου Μάρσαλ, μη έχοντας εμπιστοσύνη στην ικανότητα του κράτους και των επιχειρηματιών να διαχειριστούν τη μεγάλη αναπτυξιακή πρόκληση της μεταπολεμικής εποχής, άφησαν ως ασφαλιστική δικλείδα ένα σύστημα ρύθμισης των πιστώσεων και του εμπορίου. Εννοώ εδώ κυρίως τη Νομισματική Επιτροπή, στην οποία συμμετείχαν και Αμερικανοί σύμβουλοι. Η Νομισματική Επιτροπή, που είχε ιδρυθεί το 1945, συνέχισε να λειτουργεί ως τις αρχές της δεκαετίας του '80.

β. 1953-1974:

«Πληθωρισμός» ρυθμίσεων σε μια δομή «ελεύθερης οικονομίας»

Μετά το 1953/7 και ως το 1974, στη λεγόμενη *χρυσή εποχή* της παγκόσμιας οικονομίας του 20ού αιώνα, η Ελλάδα είχε έναν από τους υψηλότερους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης στον κόσμο. Η ελληνική οικονομία απώλεσε τον ισχυρό αγροτικό χαρακτήρα της, η βιομηχανία έφθασε το 1974 στο 21% του ΑΕΠ και η συμμετοχή της στις εξαγωγές αυξήθηκε σημαντικά.

Όμως αυτό το «οικονομικό θαύμα» ήταν σύντομο, γι' αυτό προχωρώ σε μια μακροσκοπική εικόνα, παραθέτοντας τα θετικά και αρνητικά στοιχεία.

Πρώτον, υπήρξε σημαντική εισροή άμεσων ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα. *Εντούτοις*, οι τρεις μεγαλύτερες και πιο ελπιδοφόρες επενδύσεις ξένης χρηματοδότησης της δεκαετίας του 1960 (το διυλιστήριο της Esso Pappas, το εργοστάσιο Ελληνικού Χάλυβα και οι εγκαταστάσεις αλουμινίου της Πεσινέ), καθώς και άλλες σημαντικές ξένες επενδύσεις στη βιομηχανία της εποχής, περιχαρακώθηκαν και δεν αποτέλεσαν ποτέ εξαγωγική πλατφόρμα ούτε και μπόρεσαν να μεταβιβάσουν το δυναμισμό και την υψηλή παραγωγικότητά τους στην υπόλοιπη οικονομία.

Δεύτερον, υπήρξε σταδιακή μείωση των δασμών, ως αποτέλεσμα της Συμφωνίας Σύνδεσης της χώρας με την Ε.Ο.Κ., στις αρχές της δεκαετίας του 1960, προκειμένου αυτοί να προσαρμοστούν στους αντίστοιχους των μελλοντικών Ευρωπαϊών εταίρων. Ωστόσο, το άνοιγμα προς τη διεθνή αγορά, που προήλθε από τη βαθμιαία μείωση των δασμών, αντισταθμιζόταν εν μέρει από την εισαγωγή άλλων φραγμών (όπως, π.χ., ποσοστώσεις, έλεγχοι τιμολογίων και προκαταβολικές καταθέσεις, στις οποίες υποχρεώθηκαν οι εισαγωγείς).

Τρίτον, ακρογωνιαίοι λίθοι της κρατικής πολιτικής ήταν η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας, η νομισματική σταθερότητα και η δημοσιονομική ισορροπία, στο πλαίσιο ενός μικρού κράτους. Όλα αυτά συνέπιπταν με το όραμα της νέας οικονομικής τάξης στη Δύση, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Όμως υπήρχε μια σημαντική διαφορά: Παρέμειναν μεγάλες ρυθμιστικές παρεμβάσεις στην οικονομία και την κοινωνία, με αποτέλεσμα να έχουμε ένα συνδυασμό ελεύθερης οικονομίας αγοράς, με έντονα στοιχεία κρατισμού. *Εσωτερική αντίφαση ή εσκεμμένος συνδυασμός;* Την απάντηση, ειλικρινά, δεν τη γνωρίζω.

Οι παρεμβάσεις στην αγορά ήσαν πολλές. Κορυφαία παραδείγματα, η ρύθμιση της αγοράς κεφαλαίου, οι έλεγχοι στο τραπεζικό σύστημα, οι πολυπληθείς ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, περιλαμβανομένων και... των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Επίσης, οι διατιμήσεις συνέχιζαν να υπάρχουν για αξιοσημείωτο αριθμό προϊόντων.

Ένας φόβος και μία φιλοδοξία εξηγούν αυτές τις παρεκτροπές. Ο φόβος ήταν η πιθανή κερδοσκοπία των επιχειρηματιών και ως προς την αγορά αγαθών και ως προς την αγορά του χρήματος. Η φιλοδοξία ήταν η γρήγορη εκβιομηχάνιση της χώρας και η σύγκλιση με τη δυτική Ευρώπη.

Τέταρτον, η βιομηχανική πολιτική. Ο άμεσος επιχειρηματικός ρόλος του δημοσίου στη βιομηχανία, με εξαίρεση τις εταιρείες κοινής ωφέλειας, περιορίστηκε στη συμμετοχή σε λίγες επιχειρήσεις επεξεργασίας ζάχαρης, παραγωγής λιπασμάτων και διύλισης πετρελαίου. Ενδεικτικά, η συμμετοχή του κράτους στην καθαρή αξία των πάγιων στοιχείων ενεργητικού της βιομηχανίας, γενικά, μειώθηκε από 8%, που ήταν το 1954/55, σε 3,5%, το 1974/78.

Όμως η παρουσία του κράτους στη βιομηχανία έγινε ιδιαίτερα αισθητή μέσω πληθώρας ρυθμίσεων για ενισχύσεις της. Αυτές έφθασαν να ισοδυναμούν με το 29% των συνολικών καθαρών κερδών της βιομηχανίας και μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες:

1. Απαλλαγές από δασμούς των κεφαλαιουχικών αγαθών που εισάγονταν για να χρησιμοποιηθούν στα μεγάλα επενδυτικά προγράμματα της βιομηχανίας, όπως και απαλλαγές στη φορολόγηση κερδών, που δημιουργούσαν αυξημένα περιθώρια αποσβέσεων.
2. Ευνοϊκοί όροι χρηματοδότησης των επιχειρήσεων που παρήγαν βιομηχανικά προϊόντα για εξαγωγή.
3. Επιδότηση των επιτοκίων των μακροπρόθεσμων δανείων που χορηγούνταν στις επιχειρήσεις για την κάλυψη πάγιων στοιχείων ενεργητικού. Ήδη από το 1974, ένα μόλις χρόνο μετά την εισαγωγή του, αυτό το νέο μέτρο αντιπροσώπευε το 69% των συνολικών κρατικών ενισχύσεων προς τη βιομηχανία.

Εκτός από τα παραπάνω, η βιομηχανική πολιτική εκδηλώθηκε και με τη δημιουργία Τραπεζών επενδύσεων για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Η ΕΤΕΒΑ ιδρύθηκε το 1963, ενώ η ΕΤΒΑ το 1964.

Ήταν ασύμβατη η πολιτική αυτή για την οικονομική/βιομηχανική ανάπτυξη; Η απάντηση είναι εν μέρει καταφατική.

Ήταν ασύμβατη, με την έννοια ότι, μακροχρόνια, οι ρυθμίσεις δηλητηριάστηκαν από τον πελατειακό χαρακτήρα του κράτους, με κορυφαίο παράδειγμα τον τρόπο λειτουργίας της ΕΤΒΑ τα χρόνια της δικτατορίας. Επιπλέον, οι μεγάλες εγγυήσεις που απαιτούσαν οι τράπεζες και το γεγονός ότι οι περισσότερες από αυτές είχαν τη μορφή εμπράγματης υποθήκης (κυρίως ακινήτων) οδήγησαν σε εξαφάνιση από τη βιομηχανία των επιχειρηματιών που προσφέρουν μόνο «το ταλέντο και τις ιδέες τους».

Επίσης, οι επενδυτικές επιλογές ήταν τέτοιες, που δεν επέτρεψαν στη βιομηχανία να εξειδικευθεί σε νέες παραγωγικές δραστηριότητες. Επιπρόσθετα, οι πολιτικές σχέσεις πελατειακού τύπου συνέχιζαν να αποτελούν σημαντικό παράγοντα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, αφού η κυβέρνηση, μέσω της Νομισματικής Επιτροπής, έλεγχε άμεσα τη διανομή μεγάλου μέρους των πιστώσεων των εμπορικών τραπεζών.

Σε τελική ανάλυση, η όποια ανάπτυξη (και όχι η απλή μεγέθυνση) της βιομηχανίας και των εξαγωγών που υλοποιήθηκε ήταν εύθραυστη, με τον ιδιωτικό τομέα να φέρει μέρος της ευθύνης.

Η αύξηση των κερδών της βιομηχανίας μέσω της τεχνητής μείωσης του κόστους παραγωγής και η ταυτόχρονη διατήρηση υψηλών τιμών για τα βιομηχανικά προϊόντα ήταν εντελώς λανθασμένη, με τους επιχειρηματίες να αποδεικνύονται πιο κοντόφθαλμοι και από αυτό ακόμα το κράτος. Χαρακτηριστικά, η επανεπένδυση των κερδών κινήθηκε σε χαμηλά επίπεδα, χωρίς ποτέ να ξεπεράσει το 35% των συνολικών βιομηχανικών επενδύσεων, περιοριζόμενη μάλιστα σε παραδοσιακές και όχι σε καινοτόμες δραστηριότητες, που θα εξασφάλιζαν δυναμικό συγκριτικό πλεονέκτημα.

Αλλά και το κράτος δεν ήταν άμοιρο ευθυνών, καθώς ποτέ δεν έδωσε ουσιαστική ώθηση στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, που θα μπορούσε να έχει διάρκεια. Περιορίστηκε στην παροχή βοήθειας σε συγκεκριμένους «παραδοσιακούς» κλάδους, αρνούμενο να ασκήσει έστω και στοιχειωδώς επιθετική πολιτική – ενθαρρύνοντας, για παράδειγμα, την ανάπτυξη νέων κλάδων και προϊόντων ή ενισχύοντας εταιρείες που θα εκμεταλλεύονταν τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών.

γ. 1974-1989: Προτεραιότητα στην κοινωνία έναντι της βιομηχανίας

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο ρυθμός της βιομηχανικής μεγέθυνσης άρχισε να παρουσιάζει επιβράδυνση. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 η Ελλάδα εισήλθε σε μια φάση κάμψης της βιομηχανικής δραστηριότητας. Το 1990 η αξία των παραγόμενων βιομηχανικών αγαθών, ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, ήταν κατά 4 μονάδες μικρότερη σε σχέση με την αντίστοιχη του 1974

Η δυσμενής αυτή πορεία της βιομηχανίας συνέπεσε με τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις και με τη σημαντικότερη υποχώρηση των άμεσων ξένων επενδύσεων που οφειλόταν, αφενός, στην τάση της παγκόσμιας οικονομίας για μείωση της ροής τέτοιων επενδύσεων σε χώρες της περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, και, αφετέρου, στη λιγότερο φιλική στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στο ξένο κεφάλαιο. Ένας επιπλέον αρνητικός παράγοντας ήταν ότι μεγάλοι τομείς της βιομηχανίας, όπως η κλωστοϋφαντουργία, άρχισαν να αντιμετωπίζουν έντονα προβλήματα από το διεθνή ανταγωνισμό, εξαιτίας της

μαζικής εισόδου στην αγορά των χαμηλού κόστους προϊόντων της Άπω Ανατολής.

Αποτελεί ιστορική ειρωνεία ότι το 1981, τη στιγμή που υλοποιείται η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΟΚ και γίνεται εφικτό το ταχύ άνοιγμα της οικονομίας στον διεθνή ανταγωνισμό, η ελληνική βιομηχανία εμφανίζει ήδη μια ουσιαστική τάση αποδυνάμωσης. Την ίδια χρονιά, εξάλλου, παγιώνεται η αντικατάσταση του σταθερού σχεδόν «μονεταριστικού» μοντέλου οικονομικής πολιτικής των προηγούμενων δύο δεκαετιών, με επεκτατική πιστωτική, δημοσιονομική και εισοδηματική πολιτική, κάτι που είχε ξεκινήσει ήδη από τη μεταπολίτευση. Αυτή η στροφή έγινε με την πεποίθηση ότι η ενίσχυση της προσπάθειας μεγέθυνσης (αποτέλεσμα της πολιτικής τόνωσης της ζήτησης) θα επέτρεπε, εκτός των άλλων, την άρση κοινωνικών αδικιών και την προστασία ευρέων κοινωνικών στρωμάτων από τους οικονομικούς κινδύνους.

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες μαρτυρούσαν ότι χρειαζόταν μια νέα και καθαρή πολιτική που, αντί να προστατεύει τις φθίνουσες επιχειρήσεις, θα ενθάρρυνε κλάδους και καινοτομίες που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά στη νέα τάξη πραγμάτων. Η πρόκληση της συγκυρίας ήταν μεγάλη. Αλλά ποια ήταν, στην πράξη, η βιομηχανική πολιτική;

Η Ελλάδα, αντί να ανταποκριθεί στην πρόκληση, κατέληξε να προστατεύει κατεστημένες επιχειρήσεις και βιομηχανίες. Βρέθηκε μάλιστα στο σημείο να προσφέρει στη βιομηχανία τις μεγαλύτερες μετά την Ιρλανδία ενισχύσεις από όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ. Ας μας προβληματίσει η συμπίεση, για μια ακόμα φορά, με την Ιρλανδία. Το δίδαγμα, απλό: Οι μεγάλες επιδοτήσεις μπορεί να φέρουν την πρόοδο, αλλά αυτό δεν είναι βέβαιο.

Κύρια στοιχεία της βιομηχανικής πολιτικής

Αμέσως μετά την πτώση της επτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας, το 1974, και μέσα στο κοινωνικό κλίμα «σοσιαλιστικής αναγέννησης» που διαμορφώθηκε, το κράτος ανέλαβε τη διαχείριση ενός ακόμη μεγαλύτερου μέρους της οικονομίας. Οι υπηρεσίες κοινής ωφέλειας (ύδρευση, ηλεκτρισμός, ταχυδρομεία, τηλεπικοινωνίες), οι μεταφορές (σιδηρόδρομοι, αστικές συγκοινωνίες, αερομεταφορές) και πάνω από το 80% του τομέα των εμπορικών τραπεζών βρέθηκαν κάτω από άμεσο κρατικό έλεγχο. Η κατοχή περιουσιακών στοιχείων της βιομηχανίας από το δημόσιο αυξήθηκε σημαντικά, με τη συμμετοχή του να φθάνει στο 18,4% στην κλωστοϋφαντουργία, στο 50% στα λιπάσματα, στο 55% στα τσιμέντα και στο 100% στα ναυπηγεία.

Την ίδια περίοδο, σχεδιάστηκε ένα τεράστιο πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων για την ανέγερση μεγάλων πετροχημικών και μεταλλουργικών μονάδων. Όμως, οι δημοσιονομικοί περιορισμοί αποδείχθηκαν ασφυκτικοί και το μόνο σχέδιο που εντέλει πραγματοποιήθηκε ήταν ο εκσυγχρονισμός του διυλιστηρίου του Ασπροπύργου.

Εκτός από την προσπάθεια κατεύθυνσης του μεγαλύτερου όγκου των δημόσιων επενδύσεων προς τη βιομηχανία, η οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε είχε δύο ακόμη βασικούς προσανατολισμούς, πέραν της ενίσχυσης της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας: τη βιομηχανική ανάπτυξη των υποβαθμισμένων περιοχών (οι περισσότερες από τις οποίες ήταν μεθοριακές) και τη διάσωση των προβληματικών επιχειρήσεων. Και οι δύο αυτοί άξονες αποδείχθηκαν προβληματικοί.

- Η κύρια αδυναμία της περιφερειακής πολιτικής που ασκήθηκε ήταν ότι οι περιφέρειες που επιλέχθηκαν για να αναπτυχθούν είχαν ήδη σημαντική βιομηχανική βάση, λόγω της ύπαρξης ισχυρών οικονομικών κλίμακας, που συνδέονταν με τη σχετικά προχωρημένη αστικοποίησή τους.

- Η προσπάθεια διάσωσης των προβληματικών επιχειρήσεων ήταν και αυτή ανεπιτυχής. Οι συσσωρευμένες ζημιές τους μεταφέρθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους στο δημόσιο, χωρίς στη συνέχεια να γίνει οποιαδήποτε προσπάθεια αναδόμησής τους, ώστε να πάψουν να είναι ζημιογόνες.

Επιπλέον, τα κίνητρα για τη μείωση του κόστους κεφαλαίου εξακολουθούν να είναι γενικής μορφής, χωρίς να στοχεύουν στην ενίσχυση συγκεκριμένων δυναμικών βιομηχανικών κλάδων, με θετικές προοπτικές.

Ένα νέο στοιχείο μέσα στο διεθνές και ελληνικό περιβάλλον, όπως διαμορφώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του '70, είναι η διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή του δημοσίου στη χρηματοοικονομική διάρθρωση των επιχειρήσεων, είτε άμεσα είτε μέσω των κρατικά ελεγχόμενων τραπεζών. Αυτό επέτρεψε στη βιομηχανία να διατηρεί επίπεδα αυτοχρηματοδότησης χαμηλότερα του 20%, ενώ λόγοι της τάξης του 1:9 ιδίων κεφαλαίων προς το σύνολο των υποχρεώσεων ήταν συνηθισμένοι σε πολλές επιχειρήσεις.

Η εξέλιξη αυτή ήταν ιδιαίτερα αρνητική, για τον πρόσθετο λόγο ότι οι χορηγήσεις δημόσιων κεφαλαίων πραγματοποιούνταν «αδιάκριτα». Οι μεγάλες δημόσιες επιχορηγήσεις οδήγησαν στην επέκταση των πάγιων στοιχείων ενεργητικού της βιομηχανίας πέρα από τα όρια που επέτρεπε η αγορά. Ταυτόχρονα, αναποτελεσματικές βιομηχανικές επιχειρήσεις αφήνονταν να επιζούν, με τις χρεοκοπίες να μην ξεπερνούν το 7% επί του συνόλου, μολοντί, όπως έχει υπολογιστεί, στις αρχές της δεκαετίας του '80 οι μισές από τις ελληνικές βιομηχανίες ήταν ζημιογόνες.

Κατά τη δεκαετία του 1980, τέλος, σε μια προσπάθεια διεύρυνσης της βιομηχανικής βάσης, επιχειρήθηκε η «ελληνοποίηση» των προμηθειών του δημοσίου. Ωστόσο, οι επιχειρήσεις που κυρίως ωφελήθηκαν από αυτόν τον αναπροσανατολισμό ήταν κάποιες μεγάλες και «παλαιότερες», που είχαν ήδη καταλάβει μια ολιγοπωλιακή θέση ως προμηθευτές του δημοσίου και οι οποίες, παρά τις κυβερνητικές προθέσεις, παρέμεναν εξαρτημένες από τις εισαγωγές τεχνολογίας από το εξωτερικό.

Η βιομηχανική πολιτική που σκιαγράφησα βρισκόταν σε αντίθεση με την επικρατούσα ιδεολογία στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, που επιθυμούσε τις ιδιωτικοποιήσεις και τον περιορισμό των ρυθμίσεων, σε ένα πλαίσιο οικονομικής πολιτικής που θα έδινε προτεραιότητα στη μείωση του πληθωρισμού. Ουσιαστικά, το άνοιγμα αυτό στις δυνάμεις της αγοράς και οι ιδιωτικοποιήσεις ήταν πιο εκτεταμένες στη Βρετανία και τη Γαλλία. Εκεί μόνο υπήρξε σαφής αλλαγή των ορίων μεταξύ κράτους και ιδιωτικού τομέα. Τα προγράμματα ιδιωτικοποίησης ήταν λιγότερο εκτενή στην Ιταλία και τη Γερμανία.

δ. Μετά το 1989: Το στοίχημα της απελευθέρωσης

Η περίοδος αυτή εμπεριέχει τη δεύτερη θετική περίοδο οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας μεταπολεμικά (1995-2005). Αυτή υλοποιήθηκε σε μια εποχή μεγάλης επέκτασης της παγκοσμιοποίησης, του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και της χωρίς σύνορα πλέον εξάπλωσης του καπιταλισμού.

Στην Ελλάδα, στη μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου εποχή, αναδύθηκε κάτι πολύ καινούργιο αλλά και πολύ παλιό: η επιχειρηματική επέκταση στον βαλκανικό χώρο. Και πριν από δύο αιώνες, οι Έλληνες εμπορο-επιχειρηματίες αποτελούσαν την πρωτοπορία της αναδύομενης αστικής τάξης στα Βαλκάνια. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι, τη φορά αυτή, συμμετέχει και η βιομηχανία σ' αυτό το νέο άνοιγμα στα Βαλκάνια.

Σε επίπεδο οικονομικής πολιτικής πρόκειται για μια περίοδο ανατροπής. Από το 1990/91 και μετά το κράτος άλλαξε προσανατολισμό και υιοθέτησε μια πολιτική σταθεροποίησης, απελευθέρωσης της οικονομίας και αύξησης του ρόλου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των αγορών. Όλα αυτά οφείλονταν στο αδιέξοδο που δημιουργούσε η αυξανόμενη δημοσιονομική αστάθεια, παράλληλα με τις εντεινόμενες πιέσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση, μετά τη νομισματική κρίση του 1994 και την επιλογή της χώρας να εισέλθει στην ΟΝΕ.

Η βιομηχανική πολιτική των επιλεκτικών παρεμβάσεων του κράτους αντικαταστάθηκε από οριζόντιες πολιτικές, που προέβλεπαν μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας, απελευθέρωση του τραπεζικού συστήματος, μεγάλα έργα υποδομών, περιορισμό του ελέγχου των τιμών και κατάργηση της αγορανομίας, δημιουργία της Επιτροπής Ανταγωνισμού και μεγάλες αποκρατικοποιήσεις στις εταιρείες κοινής ωφέλειας (τηλεπικοινωνίες, ενέργεια, ηλεκτρισμός).

Ενδεικτικό είναι ότι τώρα πλέον και στην Ελλάδα, όπως συνέβαινε ήδη στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1980, ο όρος *βιομηχανική πολιτική* απαξιώνεται και κυριαρχεί η οριζόντια πολιτική, δηλαδή η *πολιτική ανταγωνισμού*. Ως προς τη βιομηχανική πολιτική με τη στενή έννοια, νέα μέτρα θεσπίζονται, με σκοπό την ενίσχυση του ρόλου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην αναδιάρθρωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Δεν είναι ακόμα ξεκάθαρο πόσο έχουν επηρεάσει, στη μακρά διάρκεια, τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής βιομηχανίας η αλλαγή πολιτικής και η πραγματική αλλά συγκρατημένη εκστρατεία ιδιωτικοποιήσεων που βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Πού συγκαταλέγεται η Ελλάδα στη μακρά διάρκεια;

Σε κάθε κράτος, στη μακρά διάρκεια, όπως έχω ήδη αναφέρει, εμφανίζονται σταθερά μερικά βασικά χαρακτηριστικά στη βιομηχανική πολιτική, τα οποία δεν μεταβάλλονται στη διάρκεια του χρόνου, παρά την ευρωπαϊκή ενοποίηση και παρά τις όποιες αλλαγές σημειώνονται στο ιδεολογικό πεδίο. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να πούμε ότι κάθε χώρα έχει τη δική της, ιδιαίτερη «υπογραφή» στη βιομηχανική πολιτική. Για παράδειγμα, η Βρετανία αποτελεί το πρώτο αλλά και το πιο πρόσφατο δείγμα εφαρμογής φιλελεύθερης πολιτικής, ενώ η Ιταλία είναι μια ιδιόμορφη περίπτωση «οικονομικού θαύματος», με επιτυχή βιομηχανική πολιτική.

Η ελληνική περίπτωση αποτελεί μήπως την απόκλιση από ένα γενικό σχήμα; Η απάντηση είναι αρνητική. Η Ελλάδα ανήκει στην ομάδα των χωρών της μεσογειακής περιφέρειας (μαζί με την Πορτογαλία και την Ισπανία), που έχουν μακρά παράδοση έντονων κρατικών ρυθμίσεων στη βιομηχανία και μεγάλης έκτασης κρατική ιδιοκτησία. Ένα ακόμα κοινό χαρακτηριστικό αυτών των χωρών ήταν ότι οι οικονομίες τους δεν είχαν επαρκή ευελιξία για να προσαρμοσθούν στις νέες συνθήκες, όταν η ευρωπαϊκή οικονομία άρχισε να

μεγεθύνεται με χαμηλότερους ρυθμούς. Μάλιστα, ως προς αυτό το χαρακτηριστικό, η Ελλάδα μπορεί να χαρακτηριστεί και ουραγός.

Η ελληνική περίπτωση αποδεικνύει, επίσης, ότι η ιστορία και η θεωρία δεν ταυτίζονται. Σε όλες τις περιόδους ανάπτυξης της βιομηχανίας το κράτος ήταν παρόν, έστω και με διαφορετικές πολιτικές κάθε φορά. Οι πολιτικές αυτές εξελίσσονταν ιστορικά και επηρεάζονταν από το εκάστοτε διεθνές περιβάλλον στο οποίο λειτουργούσε η Ελλάδα. Σε μια μικρή οικονομία, που σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της κλυδωνιζόταν από κρίσεις, η πολιτική οδηγήθηκε στο να παρέχει πολλαπλές προστασίες. Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση έθεσε υπό αμφισβήτηση αυτό το παραδοσιακό στοιχείο της βιομηχανικής πολιτικής της χώρας. Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, έστω με κάποια καθυστέρηση, από τη δεκαετία του 1990 και μετά πετυχαίνει βιομηχανική ανάπτυξη με οριζόντιες πολιτικές.

Σήμερα, με την κρίση που πλήττει κυρίως την Ελλάδα –χωρίς όμως να αφήνει ανεπηρέαστες και τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης– μήπως είναι η ώρα να στοχεύσουμε σε έναν συγκερασμό της οριζόντιας πολιτικής με επιλεκτικές πολιτικές, καθώς και πολιτικές διασφάλισης της μακροχρόνιας χρηματοδότησης με ανταγωνιστικούς όρους; Ίσως, σε μια οικονομία με τεράστιο πλήθος μικρών επιχειρήσεων, πρέπει να ενισχυθεί και να ενθαρρυνθεί η μεταξύ τους συνεργασία. Αυτά όλα, βέβαια, προϋποθέτουν νέες μορφές συνύπαρξης κράτους και αγοράς, όπου το κράτος θα προσφέρει συντονισμό, και η αγορά, ελπίζουμε, καινοτομία και ανταγωνιστικότητα.

Θεσσαλονίκη, 14 Οκτωβρίου 2011